

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ו

עורכים:

יחיאל זלינגר ונדב פרנקל

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ג (2023)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא במימון:
קרן קימת לישראל
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ג (2023)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון
תמונות על העטיפה באדיבות: בנימין טרופר, רפאל לואיס, אלרון זבטני, אילה עמיר,
ישמעאל בן יאיר

עורכים: יחיאל זלינגר ונדב פרנקל
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר החדשה, ירושלים

תוכן העניינים

5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
9	האלף השני לפני הספירה בתל עזקה: סיכום התוצאות של עשר עונות חפירה	הלנה רוט, סבינה קליימן ועודד ליפשיץ
19	"מעט הוא מה שנשתנה שמם" (אשתורי הפרחי) - קריאה מחודשת באוסטרקונים חדשים-ישנים מפסגת זאב ובשמות מקומות במזרח בנימין	אסתר אשל, חגי משגב, דורון שר אבי, אלי שוקרון ואלגרה סבריאגו
43	אמבטיות בהט מהרודיון ומקיפרוס - זיהוי מקור בהט-קלציט ממחצבות בארץ ישראל ובמצרים	אילה עמיר, עמוס פרומקין, בועז זיסו, אהרון מאיר, גיל גובס ואמנון אלבק
59	בין מצדה לשער הגיא - כתובות חניכי תנועות הנוער ולוחמי הפלמ"ח בתקופת המנדט ומשמעותן	רעות יהודאי
79	גבעת הקרב של הל"ה - מבט ארכיאולוגי	רפאל י' לואיס ואיל מרקו
115	תצפיות ירושלים תש"ח	משה ארנוולד
129	מקומו של משמר הגבול (מג"ב) במאבק בהסתננות בפרוזדור ירושלים 1953-1956	יוסף אוחיון
155	'שובי אל עריך אלה': ההתיישבות הישראלית המחודשת בשנים 1967-1973 באתרי התיישבות שנעזבו במלחמת העצמאות	נדב פרנקל
171	מרשם ירושלמי מימי הביניים לבושם מקידה שעירה	אלרון זבטני וזהר עמר
185		רשימת משתתפים

בפתח הקובץ

קובץ מחקרים זה יוצא לרגל כנס מחקרי ארץ יהודה השביעי, ומסכם את דברי הכנס שנערך אשתקד. אנו שמחים על הכנס ועל כתב העת, שכבר הפכו למסורת ומציבים לנו רף גבוה של פעולה בשדה המחקר, המשלים את היכרותנו עם ארץ יהודה.

לזכרו של ד"ר דוד עמית ז"ל, ארכיאולוג, מדריך, חוקר ומנהל בית ספר שדה כפר עציון, אנו ממשיכים בעשייה של יצירה מדעית, לצד הנחלת המורשת לציבור. בשנה זו נרצה להזכיר גם את זכרה הטוב של חנה עמית ז"ל, אשתו של דוד ועורכת בחסד, שהייתה שותפה למפעלי בית ספר שדה במשך שנים ואורחת של כבוד בכל שנה בכנס המחקרים. חנה הקפידה להשתתף בכנס גם בשנים האחרונות, בעודה סובלת ממחלה קשה. בקובץ שאתם אווזים כונסו, בעזרת המערכת האקדמית של הכנס, תשעה מאמרים שטרם פורסמו, המאירים זוויות חדשות ובלתי מוכרות על ארץ יהודה.

הקובץ, כמו הכנס, מחולקים כתמיד לשלוש קטגוריות: ארכיאולוגיה, מדעי הטבע והעת החדשה. החיבור בין הרכיבים השונים של הקובץ מאפשר מבט רחב יותר על תחום ידיעת הארץ. לפיכך, תוכלו לקרוא בקובץ על אמבטיות בהט מקיפרוס ועל ממצאים מתקופת הברונזה הקדומה בתל עזקה, לצד מחקרים מהעבר הקרוב על קורות מלחמת העצמאות ועל שנות ה-50 במדינת ישראל הצעירה. מאמר אחד, הקשור לפרשיית הל"ה ומשמש אבן יסוד באתוס של בית ספר שדה כפר עציון, אף מקפל בתוכו שילוב חדשני בין עבודת שדה למחקר מורשת קרב.

אנו תקווה שחוקרים וטיילים יעשו שימוש בקובץ זה. אנו רוצים להודות לשניים שבלעדי עבודתם הנמרצת הקובץ והכנס לא היו קורמים עור וגידים: לד"ר יחיאל זלינגר, איש רשות העתיקות, ארכיאולוג וחוקר המשלב בין מחקר אקדמי לעשייה ציבורית, ולד"ר נדב פרנקל מבית ספר שדה כפר עציון.

זה המקום להודות גם לצוות ההיגוי, שמשקיע רבות מזמנו כדי לקדם את כתב העת ואת הכנס המלווה אותו: פרופ' אסתי אשל, ד"ר ציונה בן-גדליה, פרופ' בועז זיסו, פרופ' יוסי לשם, עמוס סבח, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ובנימין טרופר.

בברכת קיץ טוב,

עובד גמלא, מנכ"ל ועמיחי נועם, סמנכ"ל

בית ספר שדה כפר עציון

אייר תשפ"ג (2023)

הקדמת העורכים

קובץ המחקרים יוצא לאור זו השנה השישית. מוגשים בו מחקרים חדשים העוסקים בתחומי הארכיאולוגיה, הגיאוגרפיה, מדעי הטבע וההיסטוריה של ארץ יהודה. בקובץ זה מובאים המאמרים של ההרצאות שנאמרו בכנס שנערך בל"ג בעומר תשפ"ב (2022) בבית ספר שדה כפר עציון.

תשעת המאמרים המובאים בספר זה עברו תהליך שיפוט על ידי קוראים חיצוניים ועריכת לשון מוקפדת, כמקובל בכתבי עת מדעיים. הם מסודרים ברצף כרונולוגי ובחלוקה לשלושה תחומי מחקר: שלושה מאמרים עוסקים בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית ביהודה; חמישה דנים בעת החדשה; ואחד מציג מחקר הקשור לעולם הטבע בארץ יהודה. במאמר הראשון בשער הארכיאולוגיה מציגים חופרי תל עזקה, הלנה רוט, סבינה קליימן ועודד ליפשיץ, את תוצאות עשר עונות החפירה של אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת היידלברג בתל. בסקירה מוצגות מערכות הביצור המורכבות מתקופת הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת.

ארבעה אוסטרקונים שנמצאו במהלך חפירת חווה חקלאית מימי הבית השני בפסגת זאב עומדים במרכז מאמר של קבוצת ארכיאולוגים ואפיגרפים. הקריאה החדשה שהם מצייעים מחברת בין שמות המוזכרים באוסטרקונים לזיהוי יישובים סמוכים בקרבת בית החווה. ההצעה החדשה מסייעת לא רק לזיהוי אתרים בני התקופה, אלא גם קשורה לסוגיית השתמרות השמות במעבר בין התקופות בעת העתיקה, סוגיה שיש לה חשיבות רבה בגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל.

המאמר השלישי בשער זה, פרי עטם של קבוצת ארכיאולוגים וגיאולוגים, עוסק בחיבור בין הממצא הארכיאולוגי למדעי הטבע. בעקבות מציאת שתי דוגמאות יוצאות מן הכלל של אמבטיות בהט-קלציט ממכלולים מלכותיים של הורדוס – בקיפוס ובהרודיון – נערכו בדיקות למציאת מקור האבן המיוחדת. בעזרת סדרת בדיקות של ההרכב הכימי ומבנה הגבישים שלהן הסתבר כי מקור שתי האמבטיות המפוארות הוא מחומר שנכרה בישראל, כנראה במערת התאומים. התוצאות המפתיעות מעידות על כך שתעשיית הבהט-קלציט ביהודה במחצית השנייה של המאה הא' לפסה"נ הייתה מפותחת דיה ואיכותית במידה שתספיק לשרת את הסטנדרטים הגבוהים של הורדוס.

את שער העת החדשה פותח מאמרה של רעות יהודאי, העוסק בכתובות גרפיטי משנ' אתרי מפתח בהווה הציונית – מצדה ובית המשאבות בשער הגיא. המאמר מציג את משמעותם הלאומית של האתרים בתקופת המנדט, את ביקורי בני הנוער במקום, ואת ההיבטים והמסקנות העולים מתוך הכתובות שהותירו הנערים ולוחמי הפלמ"ח אחריהם. בתוך המאמר מובאת גם התייחסות לכתובת המפורסמת של ברוך ג'מילי, ודרך פרשייה זו נעשה ניסיון לנתח את יחסה המשתנה של החברה הישראלית לתופעת הגרפיטי.

רפי לואיס ואיל מרקו סוקרים בעת האחרונה את גבעת הקרב של הל"ה, במטרה לענות דרך מחקר השדה והשיטה 'ארכיאולוגיה של שדות קרב' על שאלות שנותרו פתוחות בקשר לשעות האחרונות בחייהם של 35 הלוחמים שנהרגו במהלך יום ה-16 בינואר 1948. במסגרת המאמר ניתנות תשובות ראשונות לחלק משאלות אלה, והכותבים מצליבים את

העולה ממחקר השדה עם העדויות ההיסטוריות שניתנו במהלך 75 השנים האחרונות בקשר לפרשייה זו.

במאמר נוסף על מלחמת העצמאות מציג משה ארנוולד את יחידת התצפיות של מחוז ירושלים ואת פעולותיה בסיוע לכוחות המחוז בלוחמה נגד כוחות בלתי סדירים, ובהמשך נגד הלגיון הערבי. המאמר מאיר פרשייה בלתי מוכרת כחלק מהמחקר העשיר בעשורים האחרונים על המלחמה במחוז ירושלים.

גם לאחר הקמת מדינת ישראל לא פסקו בעיות הביטחון בגבולות ובספר. יוסף אוחיון סוקר את הצלחותיו ואת כישלונותיו של כוח מג"ב שהתפרש בפרוזדור ירושלים באמצע שנות ה־50 במאבקו כנגד ההסתננות מירדן. מתברר כי גם ליחס החיובי בין לוחמי מג"ב ומפקדיו ובין האוכלוסייה האזרחית ביישובים היה חלק מהותי בהצלחה היחסית של כוח השיטור בפעולתו בפרוזדור.

לאחר מלחמת ששת הימים החלה ישראל להקים יישובים בשטחים שנכבשו בידי צה"ל במלחמה. נדב פרנקל עוסק ביחס בין יישובים שחרבו או ננטשו במלחמת העצמאות ובין היישובים שקמו לאחר מלחמת ששת הימים, כשני עשורים מאוחר יותר. המאמר מתמקד בשלושה מקרי בוחן: כפר עציון, בית הערבה, שלידה קמה היאחזות הנח"ל קליה, וכפר דרום. המאמר מראה כי השיקולים ה'נוסטלגיים' לא השפיעו במרבית המקרים על ההחלטה היכן ומתי להקים יישוב בשטחים שנכבשו במהלך מלחמת ששת הימים.

המאמר החותם את הקובץ הוא מתחום מדעי הטבע, ובו מציגים אלרון זבטני וזוהר עמר את תוצאות מחקרם על שימוש בפרחי קצה שעירה לצורך הפקת שמן ריחני לפי מרשם ירושלמי מהמאה ה' לסה"נ. מעבר לזיהוי הצמח ובחינת כל אזכוריו במקורות הספרותיים הם מביאים גם את תוצאות הניסוי המעשי שביצעו בשחזור של שני מתכונים קדומים.

ברצוננו להודות לכותבי המאמרים שהתגייסו, העלו על הכתב את חידושיהם, והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים. לקוראים החיצוניים שקראו והעירו את הערותיהם. לרשות העתיקות, לקרן קיימת לישראל, למרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, לקמ"ט שמורות טבע ופארקים במנהל האזרחי, לרשות הטבע והגנים, למו"פ מזרח, למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן על שם מרטין (זוס) ולאגף לתרבות יהודית על תמיכתם, שסייעה בהוצאת קובץ זה. תודה גדולה נתונה לשירה עבאדי, עורכת הלשון של הספר, לסטודיו ולדמן על עבודת העיצוב, העימוד וההבאה לדפוס, ולבנימין טרופר, עורך כתב העת בעבר, שליווה ותרום מניסיונו הרב לאורך הדרך וסייע גם בראשית העבודה על קובץ זה. תודה אחרונה נתונה לעובד גמלא, מנכ"ל בית ספר שדה כפר עציון, ולעמיחי נעם הסמנכ"ל על התמיכה, על הסיוע, ועל הצבת הרף הגבוה למחקר ולהיכרות מעמיקה עם מרחב ארץ יהודה.

העורכים,

ד"ר יחיאל זלינגר וד"ר נדב פרנקל

תצפיות ירושלים תש"ח

משה ארנוולד

מבוא

ירושלים בתקופה שלפני מלחמת העצמאות הייתה עיר מעורבת, שבה גרו ועבדו יהודים וערבים זה לצד זה. רוב תושבי העיר היו יהודים, אך הם היו מפוצלים ומפוזרים בשכונות שונות, שחלקן היו ברמות שונות של מצור ונתק בגלל שכונות ערביות שחצו ביניהן או שלטו על הדרך אליהן. הקשר עם שכונות אלה התנהל בשיירות מאובטחות. האזורים הצבאיים הבריטים ביתרו את העיר, הקשו על התנועה בתוכה ופגעו ברצף קווי ההגנה. יישובי הפריפריה סביב ירושלים, שהיו באחריות מפקדת מחוז ירושלים – ים המלח במזרח, גוש עציון בדרום, שער הגיא והר טוב במערב ונווה יעקב ועטרות בצפון – היו מנותקים ברובם. ירושלים הנצורה, והמנותקת בעצמה, הייתה העורף שלהם והאחראית על הקשר איתם ועל הטיפול בכל צורכיהם, דבר שהביא לפיצול נוסף של הכוח הצבאי והקשה על השליטה בשטח (ארנוולד 2004: 341–388; לוי 1986: 21–25; 73–75; 181–182).

את השלב הראשון של הלחימה בירושלים, עד לאמצע מאי 1948, אפשר להגדיר כמלחמה בין־קהילתית. עיקר הלחימה התנהלה בקווי החזית המפותלים שנוצרו בין שתי הקהילות היריבות ובדרכים לעיר, ליישובים הסמוכים, לשכונות ולאזורים המבודדים בעיר עצמה. הכוח הצבאי היהודי שהיה בירושלים כשפרצו מעשי האיבה היה מצומצם, מאומן רק בחלקו וחסר נשק וציוד בסיסי. הלחימה הלכה וגברה. הכוח הצבאי בירושלים נבנה בהדרגה, באמצעות גיוס פנימי ותגבור כוחות מחוץ לעיר.

מיד לאחר הפינוי הבריטי והכרזת מדינת ישראל, בתחילת השלב השני של הלחימה, פלשו צבאות ערב לארץ ישראל. הלחימה נגד צבאות סדירים כללה התמודדות גם עם חילות האוויר של מדינות ערב. ב־15 במאי אחר הצהריים הועברה פקודה מיידית לחטיבות, כולל חטיבת ירושלים "עציוני", בה נאמר: "יש לפגוע בכל כלי הנשק האפשריים באווירונים שזוהו כאווירוני האויב. יש לארגן תצפית [הדגשת המחבר] מקיפה ולהודיע מיד לאג"ם על מספר האווירונים, המקום, הזמן...".¹ ב־19 במאי הצטרפו אל הכוחות הערביים המקומיים והמתנדבים הבלתי סדירים בירושלים גם הכוחות הסדירים של הלגיון הערבי וכוחות מצריים, מה שיצר יתרון משמעותי לצד הערבי. הצד היהודי התקשה להתמודד עם הכוחות הסדירים, שהיו מצוידים בנשק כבד, ועם הלחימה שכללה הפגזות תותחים מסיבית והסתערות של שריוניות בכמה גזרות בעיר. המצור התהדק, ותושבי העיר היו על סף רעב (ארנוולד 2004: 341–388).

בדיעבד ניתן לומר שהתקופה מ־19 במאי עד ההפוגה הראשונה, שהחלה ב־11 ביוני, הייתה הקשה ביותר, ולא היה ברור אם ירושלים תחזיק מעמד. פריצת המצור באמצעות סלילת 'דרך בורמה' וניצול ארבעת השבועות של ההפוגה לארגון ולחיזוק הכוח הצבאי היהודי בעיר בכוח אדם מאומן ונשק כבד אפשרו להתמודד עם הצד הערבי לאחר חידוש הלחימה.

הש"י, שירות הידיעות של ההגנה, שהיה הבסיס לשירותי המודיעין של היישוב היהודי במדינת ישראל עסק בשנות המאבק, לפני החלטת האו"ם על הקמת המדינה, באיסוף מידע על יעדים בתחום הערבי, הממשל הבריטי והיהודי באמצעות הפעלת רשתות של סוכנים וסייענים ובאמצעות האזנה. בירושלים, שהייתה מרכז השלטון הבריטי, התנהלה פעילות רבה שאתגרה את הש"י. עם זאת, הוא הצליח לפתח מקורות מידע מגוונים לכיסוי היעדים שהייתה להם חשיבות בתקופה זו. אנשי הפלמ"ח והח"ש ביצעו סיורים כדי לאסוף מידע להכנת תיקי הכפרים, מידע ששימש את הש"י. נוסף על כך, אנשי הש"י אספו מידע על מפקדים ופעילים ערבים במרחב ירושלים, בשכונות ובכפרים סביב העיר. באופן כללי הש"י בירושלים הגיע להישגים טובים בתחומי פעילותו (לפן 1997: 177-197).² כאשר החלו מעשי האיבה, מיד לאחר החלטת החלוקה של האו"ם בסוף 1947, עלתה חשיבותו של המודיעין הקרבי שכלל תצפיות, תחום שהיה פחות רלוונטי קודם לכן.

אחת המטרות החשובות של המודיעין במחוז ירושלים הייתה קבלת מידע על המועד המדויק של עזיבת הבריטים ופינוי בסיסיהם בעיר, עניין שהייתה לו חשיבות רבה להשתלטות על ירושלים. בסיסים אלה היו יעדי מבצע 'קלשון', שתוכנן לצאת לפועל מיד עם עזיבת הבריטים. ב-14 במאי בבוקר, הוצבו במשך הלילה הכוחות בעמדות זינוק להשתלט על יעדים לפני שיעשו זאת הערבים. יחד עם הכוחות הוצבו תצפיות, שמטרתן הייתה לדווח מידית על פינוי היעדים.³ גם בשלבים מאוחרים יותר של המלחמה שולבו הידיעות שמקורן בתצפיות בידיעות ממקורות אחרים ליצירת התמונה המודיעינית המלאה. כך למשל בסיכום ידיעות על האויב במרחב המערבי, מ-7 ביולי 1948, נאמר בהערה לגבי גזרת לטרון: "לפי ידיעות הש"י גדוד 4 של הלגיון העתק צפון-מערב לסביבות הכפר סלבית במגמה לתקוף את הכפר אל-קובאב. במקומו הופיע כוח של מתנדבים עבר-ירדנים. הידיעה מתאשרת מספורי אנשי או"ם. התצפית שלנו גילתה חילופים במקום. עצמת הכוח לא השתנתה. הנשק הכבד נשאר במקומו".⁴

מאמר זה מתמקד ביחידות שעסקו בתצפיות במחוז ירושלים ברמה המחוזית וברמת אזורי המשנה – החבלים האזוריים של העיר – ובתרומתן להתמודדות הצבאית של העיר בלחימה הסטטית והניידת בשלבים השונים של המלחמה: בלחימה נגד כוחות מקומיים, מתנדבים בלתי סדירים וצבאות סדירים. מבדיקת דו"חות המודיעין היומיים, התקופתיים והנושאים מחודשי הלחימה בירושלים מתברר כי לידיעות המודיעין מהתצפיות השונות ניתנה משמעות רבה הן כמותית, הן איכותית.

התצפיות במערך המודיעין הקרבי

היחידות שעסקו בתצפיות הוקמו, הורחבו בהדרגה והתפתחו במהלך הלחימה, כפי שקרה ליחידות הצבאיות האחרות בארץ בכלל ובירושלים בפרט. המחסור, המצור והנתק של ירושלים ממרכז היישוב היהודי בארץ הקשו על ההתארגנות, שנאלצה להתבסס גם על התנדבות, על יוזמות פרטיות מקומיות ועל אלתורים. בהגנה התקיים קורס לקציני מודיעין בקיץ 1946. קורס קצר נוסף, שנמשך 20 יום, החל ב-20 בפברואר 1948 (גלבר 2000: 150-152). ברוב תקופת המלחמה היו להגנה מעט מאוד אנשי מודיעין שעברו הכשרה. הנחלת

הידע המקצועי בצורה מסודרת החלה רק מאוחר יותר, בקורס קציני המודיעין הגדודיים הראשון, שנפתח בתל אביב ב-22 באוגוסט 1948 ונמשך חודש. השתתפו בו 32 חניכים מכל יחידות צה"ל. בקורס למדו החניכים, בין השאר, תכנון תצפיות וסיורים, זיהוי מקורות ירי ואומדן מרחקים (גלבר 2000: 620). מחוז ירושלים של ההגנה, שנאלץ להיערך באופן מידי מול האתגרים שעמדו בפניו, עשה זאת במידה רבה באופן עצמאי בגלל ניתוקו מהמטכ"ל ומאגף ההדרכה. כך היה גם בתחומי מודיעין השדה, כולל התצפיות.

כאשר התגברו מעשי האיבה והתפשטו לאזורים רבים בארץ הבינו במטכ"ל שהש"י לא יוכל לספק את המידע הדרוש ליחידות הלוחמות בעת הלחימה, והוחלט להקים את המודיעין הקרבי. בדצמבר 1947 הורה יגאל ידין למפקדי החטיבות למנות קציני מודיעין במטה החטיבה ובגדודים. ידין הגדיר בהוראתו את תפקידו של הקמ"ן (לפן 1997: 237; גלבר 2000: 147-148). מיד לאחר פרוץ מעשי האיבה בירושלים החלה התארגנות יחידות המודיעין הקרבי במרחב. במבנה החדש, שתכנן קצין המודיעין של מחוז ירושלים כשבועיים לאחר פרוץ מעשי האיבה, הוגדר הש"י כגוף נספח ליד קצין המודיעין המחוזי, הכפוף למפקד המחוז.⁵

אחד התחומים שהיה צריך להקים בירושלים כמעט יש מאין היה מערך התצפיות. באופן טבעי נקבעו עמדות התצפית במקומות גבוהים ושולטים ברחבי העיר, במרכזה ובאזורי הספר שלה. תצפיות אלה אפשרו לקבל ידיעות עדכניות על פעילות האויב ועל היערכותו מאחורי קו המגע ובעומק השטח. אוכלוסיית התצפיתנים הייתה מגוונת: מתנדבים ומגויסים, נשים וגברים, מצעירים מתחת לגיל הגיוס מהגדנ"ע ועד מבוגרים מעל לגיל הגיוס, טירונים חסרי ידע ובעלי ידע מקצועי. כפי שנראה להלן, חלק מהציוד הייעודי בשלבים הראשונים של המלחמה הגיע מאנשים פרטיים וממוסדות אזרחיים.

להעברת הידיעות שנקלטו בתצפית במהירות הייתה חשיבות רבה. 'בן-נון', קצין המודיעין של מטה דרום ירושלים, ביקש בסוף מאי 1948 מרשת התצפיות במרחב לדאוג לכך שכל ידיעה הקשורה לאויב תועבר במהירות האפשרית בכל אמצעי הקשר הקיימים לידיעתו, כי "כל ידיעה המושגת באמצעות תצפיות, סיורים או מגע עם האויב מאבדת מערכה כאשר אינה מגיעה במהירות האפשרית לצומת המודיעין".⁶ לאחר שאורגנו התצפיות המרכזיות המחוזיות הן קושרו לקציני המודיעין ברשת הטלפונים הפנימית של המודיעין.⁷ להלן נסקור את התצפיות המרכזיות בעיר, את מטרותיהן השונות ואת הפעילות העיקרית שהתבצעה בהן.

תצפית הר הצופים, 'מסדה'

הר הצופים, המתנשא לגובה של 826 מ' מעל פני הים, הוא מקום אידיאלי לתצפית על חלקים נרחבים של העיר העתיקה, הנמוכה ממנו בכ-100 מ', ועל חלקים רבים של ירושלים החדשה וסביבתה, כולל מדבר יהודה וים המלח. ד"ר ברוך קנאל שימש קצין המודיעין של היחידה שהייתה בהר הצופים במאי 1948, ותחתיו שירתו תצפיתנים. אחד מהם היה שמעון קורן-וינקלר, מהנדס במקצועו. קורן צפה מגג בית החולים 'הדסה' על כביש רמאללה-ירושלים, שלתנועה בו הייתה חשיבות רבה. נחמן שפנדאר-בן יעקב, שהגיע להר הצופים לאחר הנסיגה מנווה יעקב באמצע מאי 1948, הדריך את התצפיתנים. התצפיתנים עסקו גם בבקרת אש מרגמות מאזור מגרש הרוסים לעבר העיר העתיקה. מהתצפית

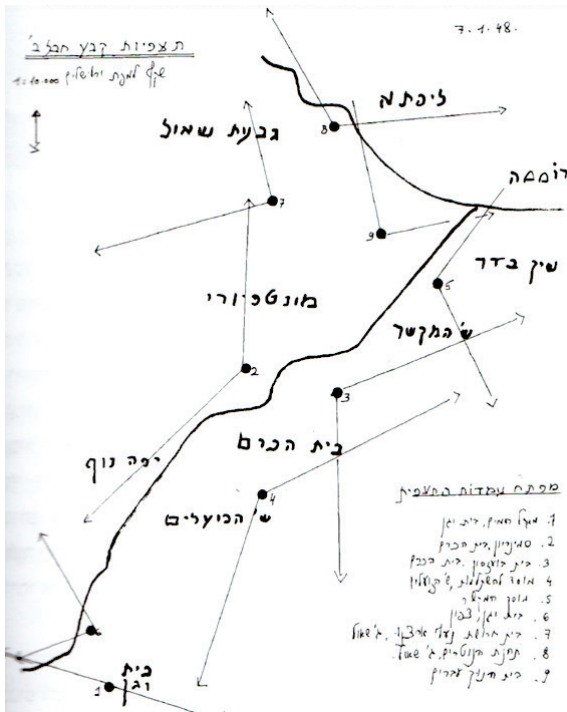
בהר הצופים היה להם קשר, באמצעות הליוגרף, עם התצפית במגדל המים בשכונת בית וגן (להלן). הקשר התנהל בשפת המורס, בהטלת הבזקי אור שמש ארוכים (קו) וקצרים (נקודה), באמצעות מראה המשנה את כיוונה.⁸

יתרון הגובה של התצפית על השכונה היה משמעותי, ואפשר היה להבחין בכל הפעילות העוינת המתבצעת בה.⁹ דרישה אופיינית מאת מודיעין חטיבת ירושלים אל קצין המודיעין מלחי, האחראי על התצפית בהר הצופים 'מסדה', מ-24 באוקטובר 1948, מצביעה על יכולות התצפית: "ודא מהו הכוח בנקודות ריכוזים: באוגוסטה ויקטוריה, שיד ג'ראח, גבעה צרפתית, שעפט. תציין את הדרכים החדשות ועצמים שאינם מסומנים במפה 1:20.000 בסביבה הנ"ל ובסביבתך".¹⁰

תצפיות חבל 2

חבל 2 כלל את האזור המערבי של העיר, משכונת רוממה בכניסה לירושלים, גבעת שאול, קריית משה, בית הכרם ועד שכונת בית וגן. החבל היה מול הכפרים ליפתא, דיר יאסין, עין כרם ומלחה. מרדכי גיכרמן-גיחון, 'אליעזר', מונה באוקטובר 1947 לקצין המודיעין של החבל. היה זה ערב החלטת החלוקה והגזרה הייתה שקטה. מפקדי החבל לא הגדירו

לגיכרמן-גיחון את תפקידו ואת משימתו. כיוון שהיה לו ניסיון מודיעיני קודם, משירותו בצבא הבריטי, הוא פעל ביוזמתו להקים מערך תצפיות קבוע שכלל תשע עמדות, שמהן הייתה אפשרות לצפות ב-360° סביב החבל (ראו מפת עמדות התצפית בחבל). הוא לא קיבל כל ציוד ייעודי. את המשקפות לעמדות התצפית גייסה הסטודנטית שולמית גולדשמיט, תושבת שכונת בית הכרם. את המצפן הוא קיבל מקצין שהשתמש בו במלחמת העולם הראשונה לכוון אש תותחים כששירת בצבא האוסטרי. גיכרמן-גיחון דאג לכך שכל עמדה תהיה מצוידת במשקפת, בשרטוט ובתצלום פנורמי של שדה הראייה עם ציון

תמונה 1: מפת תצפיות חבל 2, מתוך: גיחון תשס"ח

המקומות החשובים וכרטיס טווחים. בתחילה איישו את העמדות מתנדבים ומתנדבות שרשמו ביומני התצפית את האירועים. כדי להרחיב ולייעל את הפעילות צורפו לעמדות התצפית גדנ"עים, ואחר כך גם אנשי חי"ם (חיל משמר) מגויסים (גיחון 2010: 246-247; תשס"ח: 421-446).

מגדל המים בשכונת בית וגן

כלקח מההתקפה על שכונת בית וגן במאורעות תרפ"ט, שתושביה נאלצו לעזוב את בתיהם, החליטו מוסדות היישוב לשקם את השכונה ולחזקה מבחינה ביטחונית. בשנת 1930 הוחלט לבנות מגדל מים בשכונה, שימש גם לצרכים ביטחוניים בשעת הצורך. השכונה נמצאת בגובה 836 מטר מעל פני הים, והייתה הגבוהה בשכונותיה היהודיות של ירושלים באותה עת. הבנייה הושלמה בתחילת 1931.

בקומה התחתונה של המבנה הוקם בית כנסת אשכנזי שנקרא 'מגדל'. במלחמת העצמאות הוקמה בחלק העליון של המגדל עמדת תצפית ששלטה על כל האזור. המגדל שימש גם לתקשורת במורס ובהליוגרף – באותיות שמש – הליום – עם משואות יצחק שבגוש עציון הנצור (בן אריה 2011: 141-142). תושב בית וגן, אברהם אבא אורי (קוטנר), נהג להתקשר במורס ממגדל המים עם בנו שאר ישוב, שנתקע בגוש עציון לאחר ששיירת נבי דניאל נחסמה בדרכה לירושלים (אורי 1979: 91). לאחר שכל אמצעי הקשר בגוש עציון נפגעו בקרב האחרון נותרה רק התקשורת באמצעות ההליוגרף עם המגדל בבית וגן. הגדנ"עית בת ה-16 רמה פלק, ששירתה כקשרית במגדל, קיבלה את השידורים מגוש עציון, כולל את השידור האחרון שבו התבשרה על נפילת הגוש.¹¹

מעמדות התצפית במגדלי המים הגבוהים של השכונות בית וגן ורוממה אפשר היה לקלוט תקשורת ערבית ברשתות איתות ולאחר מכן לפענח אותה. בדיווח של 'בן-נון', קצין המודיעין של מטה דרום ירושלים מ-30 במאי 1948 על סיכום תצפיות נאמר: "תצפיות הלילה בשבוע האחרון מוכיחות על קיום רשת איתות ערבית המשתרעת מרמאללה עד בית ג'אלה. נקודות האיתות: מר-איליאס, המורדות המזרחיים של דיר טנטורה, דיר טנטורה, המורדות המערביים של דיר טנטורה, הבית בנצ. 16868/12644, בית צפאפה, בית ג'אלה, עין כרם, חירבת חמאמה, נבי סמואל, בית חנינה ורמאלה. על המגדלים של בית וגן ורוממה [הדגשת המחבר] יש אפשרות לקלוט את השידורים האלה".¹²

'צדק' – מגדל המים בשכונת רוממה

גובהו של מגדל המים ברוממה הוא 825 מטר מעל פני הים. יצחק יגודובסקי, שהיה מפקד קטע באזור רוממה שכלל את השכונות מקור ברוך, שייח' בדר, ליפתא העליונה והתחתונה והיציאה מהעיר, ציין בזיכרונותיו כי לאנשי ההגנה בשכונה היו קשיים רבים בפעילותם, בגלל החיילים הבריטים שהקימו עמדת תצפית על מגדל המים הגבוה של רוממה. לאחר עזיבת הבריטים נתפס המקום בידי אנשי ההגנה, בפברואר 1948 (יגודובסקי תשנ"ח: 117). ד"ר אוטו פלדמן, שגר סמוך למגדל המים וניהל שם בית חולים פרטי, ציין במכתב מ-22 בפברואר 1948: "כוחות המשטרה ששמרו על מגדל המים עזבו. בתי אורז וחבריה מתלפיות ישבו על מגדל המים עם אחד השומרים".¹³

תמונה 2: מגדל המים ברוממה, משה ארנוולד.

למידע שהתקבל מתצפית זו הייתה חשיבות רבה לאחר ההתקפה על השיירה לעטרות ב־24 במרץ, שבה נהרגו 14 מנוסעיה ו־11 נפצעו. ההתקפה על השיירה נצפתה ממגדל המים ברוממה.¹⁴ הקשר עם נווה יעקב ועטרות נעשה מעתה בכלי רכב צבאיים או משטרתיים, באמצעות בריטים ששיתפו פעולה עם הצד היהודי. כך למשל בלילה שלפני ליל הסדר קיבלו מגיני נווה יעקב הודעה בקשר לצאת בחצות לכביש שליד יישובם ולפרוק את האספקה שנשלחה אליהם במשוריינן משטרת, שצוותו הבריטי קיבל שוחד. תוך עשר דקות הם פרקו כ־30 חבילות מצות, יין, תחמושת ומכתבים, והמשוריינן חזר לירושלים בלי שהערבים ירגישו (לאובר תש״ט: 63–64). צבי טל (לימים שופט בבית המשפט העליון) וחייל נוסף בשם אלכס,

שלבשו מדים צבאיים בריטיים, ליוו לעטרות ולנווה יעקב שני קומנדקרים בריטיים עם נשק שנהגיהם קיבלו שוחד.¹⁵

קצין תורן במפקדת מחוז ירושלים קיבל דיווח מנווה יעקב ב־16 במאי בשעה 23:00 כי מגיני המושבה החליטו לעזוב את המקום עם הפצועים, על אף שפיקוד ההגנה אסר עליהם במפורש לעשות זאת. המגינים נימקו את החלטתם ב"דמורליזציה מוחלטת עד כדי איום של האנשים שיתאבדו אם לא יפנו". הקשר עימם נותק. ניתנה הוראה לתצפיות להתחקות אחרי המצב בנווה יעקב ובסביבתה.¹⁶ אנשי נווה יעקב הגיעו להר הצופים לפנות בוקר, לאחר מסע רגלי עם פצועים. כך שימשו התצפיות בכלל, והתצפית ברוממה בפרט, רכיב מרכזי בקשר עם היישוב בימיו האחרונים.

בתקופה מאוחרת יותר במלחמה הוצבו תצפיתנים של יחידת התותחנים הירושלמית שהוקמה במהלך ההפוגה הראשונה, ביוני 1948, במגדל המים של רוממה, שממנו אפשר לצפות על שטחים נרחבים. עמדת התצפיתנים נקבעה בקומה מתחת לגג, שם היו יכולים לצפות בבטחה ביום ובלילה מתוך אשנבים מאחורי קירות בטון (גדיש ללא תאריך).

נ'נה – תצפית בית הלברייך, רחוב המלך ג'ורג', מול בית הכנסת ישורון

ברחוב המלך ג'ורג' 41, מול בית הכנסת ישורון, בנה יעקב הלברייך בניין רב קומות. בצמוד אליו, ברחוב המלך ג'ורג' 43, בנה אחיו שלמה בניין דומה. היה זה למעשה בית כפול, עם שני אגפים ומעליות (בן אריה 2011: 511).

ב־12 באפריל 1948 הציע קצין המודיעין 'צדיק' להקים עמדות תצפית בבית הלברייך ובמגדל המים ברוממה. המטרה הייתה לקיים תצפיות יום ולילה על המרחב העירוני

תמונה 3: בית הלברייך, משה ארנוולד.

של ירושלים, הכולל את האזורים היהודיים, הערביים והבריטיים, כדי לגלות את הפעילות המתרחשת בהם: קרבות, תנועת כוחות ומידע כללי. כל נקודת תצפית תאויש, לפי ההצעה, בידי שישה חיילים בפיקודו של סמל. הם יהיו מצוידים במפה, במשקפת ובמצפן, ויהיה להם קשר טלפוני ישיר עם מטה המודיעין של המרחב, כדי להודיע מידית על כל תופעה הראויה לתשומת לב.¹⁷

אברהם הלפרין, שהכיר היטב את הרובע היהודי מהתקופה שהיה מפקד העיר העתיקה בשנים 1943–1945, הכין תוכנית הגנה מפורטת לרובע. הוא ניצל את המקומות הגבוהים ברובע לתצפית ולקשר עם ירושלים החדשה. על גג בית הכנסת תפארת ישראל (ניסן ב"ק) הייתה תחנת האיתות האזורית, וממנה היה קשר לאוניברסיטה בהר הצופים ולעמדת התצפית

על בית הלברייך בירושלים החדשה. על גג בית הכנסת הייתה עמדת תצפית להכוונת אש המרגמות.¹⁸

התצפית בבית הלברייך עולה בזיכרונות לוחמי תש"ח הירושלמים. ד"ר מרדכי לורך, שהשתייך לחי"ם (חיל משמר) של שכונת רחביה, שמע ב־25 במאי שמחפשים אנשים לתצפיות על הארטיילריה של האויב. הוא שמח להתנדב לתפקיד זה והלך עם חברו א' לתצפית שעל בית הלברייך, שהיה מהגבוהים בירושלים. הוא סבר שהתפקיד יהיה מעניין מבחינתו, כי הוא מכיר היטב את הטופוגרפיה של ירושלים. מהתצפית הוא ראה את הפגזת תותחי האויב שהוצבו מאחורי קיבוץ רמת רחל, וכן ראה בעין בלתי מזויינת את האויב במר-אליאס ובגבעה הצרפתית (לורך תשנ"ז: 108).

לאחר שצבי איל, סטודנט לכימיה באוניברסיטה העברית, התגייס להגנה, היה תפקידו הראשון לשמש תצפיתן בבית הלברייך, מול בניין הסוכנות, שהשקיף על השטח של בית הקברות המוסלמי באזור ממילא (ון דר זנדה 2018: 175–176). חברת ההגנה עליזה חנום־גומא הוצבה בעמדה זו, שממנה תצפתה על אזור רחוב ממילא עד בנק ברקליס ורשמה כל תנועה. התצפיות נערכו גם בלילות. אנשי העמדה הורשו להשתמש באחת הדירות לבישול ולהכנת קפה (אברהמי 2001: 145).

כוכב' - תצפיות ארוכות טווח - בית פולצ'ק, רחוב בן יהודה 36

מרדכי גיחון, שמונה במאי 1948 לקמ"ן 'קלשון דרום', יחידה שהשתלטה על דרום ירושלים לאחר הפינוי הבריטי, הקים יחידה לתצפיות ארוכות טווח. היחידה אוישה בידי כ־30 מתנדבים מבין חברי האגודה הירושלמית לאסטרונומיה שהיו מעל גיל גיוס. האחראי עליהם היה פרופ' דוד זייצ'ק, בוטניקאי וחובב אסטרונומיה. הטלסקופים שלהם, שנועדו לתצפית על כוכבים, הוצבו במקומות גבוהים בירושלים, וכוונו למטרות רחוקות כמו רמאללה ובית

תמונה 4: בית פולצ'אק רחוב בן יהודה 36 [פינת רחוב עליאש] מבט מצפון-מזרח פברואר 2023, משה ארנוולד.

ג'אלה. לטלסקופים חוברו מצלמות שהפיקו תמונות תקריב של עמדות, עד לרמה של חרכי ירי וקנים המבצבצים מהם ותווי פנים של חיילי הלגיון הערבי. התצפיות מהמקומות הגבוהים אפשרו לאתר, באמצעות אזימוטים מצטלבים של הברק והרשף, את מיקום עמדות האויב (גיחון 2010: 255–256).¹⁹

מבית פולצ'ק שברחוב בן יהודה 36 (תצפית 'כוכב') תצפתו אנשי היחידה עם הציוד האופטי המשוכלל על חלקים נרחבים של העיר והעיר העתיקה, ועל גזרה רחבה סביב העיר – מגבעת הרדאר שבצפון-מערב העיר, דרך שרשרת הכפרים צפונית לעיר: בית סוריק, נבי סמואל [צמויל] ושועפט, ועד הגבעה הצרפתית, הר הצופים והר הזיתים. בגזרה הדרומית לעיר נצפו ארמון הנציב ומר אליאס. הדיווחים עסקו באיתור

נפילת פגזים בעיר, בתנועות כוחות האויב וריכוזיו ובאיתור עמדות התותחים שהפגזו את העיר (גלבר 2000: 628–629).²⁰

דו"ח מסכם שכתב דוד זיצ'יק ב־28 באוקטובר 1948 על מצבות האויב השונות של תצפית כוכב, מפרט את המידע המתייחס לכוח האויב, לביצורים, לנשק כבד, לתנועה, לעמדות ולאיומים באזור הרדאר, בית סוריק, נבי סמואל, שועפט, הגבעה הצרפתית, ג'בל טאנטאר, הר הצופים, הר הזיתים, א־טור, סביבות ארמון הנציב, סביבות מר אליאס ואל ג'בל ובתי מוסא עלמי.²¹

'מאדים' – ליד בית ליאו יהודה ואהובה פיקרד – זיכרון משה, רחוב ישעיהו 18 (אז 84)

פינת רחוב פרס 2

הגיאולוג ד"ר ליאו יהודה פיקרד גר בבית דוד ילין, אבי אשתו אהובה, ברחוב ישעיהו בשכונת זיכרון משה. באמצע חודש מאי 1948 הטילה ה'הגנה' על אהובה, שהייתה מגויסת לארגון, לצפות במשקפת מדירת הגג שבה גרה על תנועות הלגיון הירדני בכביש ירושלים-רמאללה ולדווח טלפונית למטה ההגנה בעיר. הקומה העליונה בבית הייתה גלויה, והערבים הרבו להפגז אותה. באחד הבקרים ראתה אהובה מעמדת התצפית שריוניות של הלגיון מתקדמות משכונת שיח' ג'ראח. לאחר שדיווחה על כך למפקדה, זאב אבנת, נשלחו אליה תצפיתנים נוספים עם משקפת גדולה, שבה אפשר היה לראות טוב יותר את תנועות כוחות הלגיון. אהובה בחרה להישאר בתפקיד בביתה, שהמשיך לשמש עמדת תצפית גם לאחר שבעלה עבר לתל אביב לרגל תפקידו (פיקרד תשנ"ו: 97; ינאית ואחרים 1973: 295).

תמונה 6: בית דוד ילין/ פיקרד הצד הצפוני פברואר 2023, משה ארנוולד.

תמונה 5: בית דוד ילין, מבט מדרום, משה ארנוולד.

מגדל בית החולים האיטלקי

בית החולים האיטלקי, הנמצא בקצה המזרחי של שכונת מאה שערים על גבול שכונת מוסררה, שימש את יחידת הר.א.פ. (Royal Air Force) – חיל האוויר המלכותי הבריטי.

תמונה 7: מגדל בית החולים האיטלקי רחוב שבטי ישראל כיום משרד החינוך, משה ארנוולד.

קצין המודיעין 'צדיק' הפנה ב-12 בפברואר 1948 את תשומת ליבם של שני מפקדי גדודי החי"ש של מחוז ירושלים לסכנה הטמונה בקרבת מתחם זה למרכז ירושלים, אשר בשמירה עליו משתתפים חיילי הלגיון הערבי. 'צדיק' הוסיף כי "בית החבשים ובית החולים האיטלקי הנמצאים באזור ומשמשים מקומות אסטרטגיים חשובים. מגדל בית החולים שולט על מוסררה, שער שכם, שיק ג'ראח ובנק ברקליס. לאור עובדות אלה יש לדאוג שמקום זה יעבור לידינו אחרי שהר.א.פ. יעזוב את המקום".²²

כוחות ההגנה ואצ"ל תצפתו על הפעילות באזור בית החולים האיטלקי. ב-13 במאי נודע ממקור בתוך המתחם על הכוונה לעזוב את המקום למחרת עד הצהריים (לאפייר וקולינס 1972: 261-262; 267; 314-315). גם תצפית

באזור הבחינה בפעילות הכוח הבריטי לקראת פינוי המקום, והחלה ההתארגנות לתפוס את המתחם מיד עם צאת הבריטים ממנו.²³ כאשר עזבו הבריטים את ירושלים, ב־14 במאי לפני הצוהריים, השתלט כוח של אצ"ל שהשתתף במבצע 'קלשון' על בית החולים האיטלקי. מגדלו, השולט על שטחים חיוניים, הפך לעמדת תצפית (גיחון 2008: 437; 443; אופיר תשכ"ב: 81–82).²⁴

שבתאי' – מנזר סן סימון

המנזר בשכונת קטמון שימש לאחר כיבושו, במבצע 'יבוס' בראשית מאי 1948, עמדת תצפית לאזורים שמדרום לירושלים. בדו"ח מיולי 1948 מסרו אנשי העמדה מידע על פעילות האויב ועל עמדותיו בבית צפאפה, מנזר מר אליאס, אל-ג'בל, טנטורה, מלחה ושרפאת.²⁵

תצפיות בצפון תלפיות וברמת רחל

התצפית בצפון תלפיות הופעלה בידי יחידת התצפיות המחוזית, והייתה קשורה ישירות למפקדת המודיעין המחוזית. בסקירה מסכמת שכתב דוד כהן, קצין המודיעין של גדוד 161, בינואר 1949 הוא קבע לפי תצפית זו שיש תנועה מעטה של אזרחים במורד הצפוני של ארמון הנציב, ואילו על רכס אבו דיס הבחינו בבניית עמדות לתותחים.²⁶ בקיבוץ רמת רחל הייתה חוליית תצפיות. האחראית על הנקודה הייתה יוכבד ישורון.²⁷ חולייה זו כיסתה את האזור הדרומי-מזרחי שסביב לירושלים.

מגדל הכנסייה במחנה שנלר

המחנה הצבאי שהיה במתחם בית היתומים שנלר עבר לרשות ההגנה לאחר שהבריטים עזבו את המקום באמצע מרץ 1948. המחנה הפך לבסיס מרכזי של כוחות ההגנה בירושלים. ממגדל הכנסייה ניתן היה לצפות על אזורים נרחבים בצפון ירושלים. לאחר שיצא כוח החילוץ לסייע לשיירה שנתקעה בשייח' ג'ראח בדרכה להר הצופים ב־13 באפריל (שיירת 'הדסה') צפו במהלך הקרב מגגות מחנה שנלר נדב ויסמן, קצין המודיעין של גדוד 'מוריה', וחיילים נוספים (גיחון 2008: 437).²⁸

תמונה 8: מגדל הכנסייה במחנה שנלר, משה ארנוולד.

יחידת התותחנים

עם הצטרפות גדודי הלגיון הערבי למערכה על ירושלים, ב־19 במאי בבוקר, השתנה מאזן הכוחות לרעת הצד היהודי, שלא היה יכול להתמודד עם אש התותחים ועם המרגמות של הלגיון. עד ההפוגה הראשונה, שהחלה ב־11 ביוני, גרמה ההפגזה הכבדה שניתכה על

ירושלים ללא הבחנה למאות הרוגים ופצועים בקרב הלוחמים והאזרחים ולנזק רב. מחוז ירושלים נערך לנצל את ארבעת השבועות של ההפוגה להקים יחידת תותחנים יש מאין, שתוכל לתת מענה לארטילריה הירדנית. מפקד היחידה הירושלמית היה מאיר גולדשטיין, קצין תותחנים מהצבא האדום. סגנו היה משה חן, קצין תותחנים מהצבא הבריטי. לקצין המודיעין של היחידה מינה ציון אלדד, קצין המבצעים של מחוז ירושלים, את יצחק גדיש, תושב ירושלים, ללא כל ניסיון וידע בתותחנות ובמודיעין. כישוריו היו הכרת ירושלים וידיעת השפות רוסית ואנגלית, כדי שיוכל לתקשר עם שני מפקדי היחידה, ששפת הדיבור היחידה ביניהם הייתה יידיש. מפקדי המחוז ציפו מגדיש, שהיה סטודנט בטכניון, שיוכל ללמוד את תפקידו במהירות בסיוע משה חן, שהיה מורה במקצועו ואדם נוח וסבלני.²⁹ תפקידו של קצין המודיעין היה לסייע להציב את התותחנים בעמדות מתאימות ולהקים מערכת תצפיות שתזהה את עמדות הארטילריה של האויב ותאתר מטרות שיש לתקוף. לאנשי התצפיות ניתנה הנחיה לעקוב אחר רשפים של ירי ארטילרי ולמלא על טופס מיוחד את האזימוט המדויק שהתקבל במצפן פריזמאטי שממנו נראה הרשף ואת אומדן המרחק מנקודת הראייה, ולהעבירם מידיית למפקדת התותחנים במרתף בניין הסוכנות. שם הצליבו את המידע מנקודות תצפית נוספות שמהן נראה הרשף. גדיש גייס שני שרטטים תלמידי 'בצלאל' (אחד מהם ברק נחשולי, ששירת קודם לכן בפלמ"ח), ששירתו ביחידת המפות והצילום בירושלים. היה להם הידע והניסיון לעבד את הדיווחים מכל התצפיות, לאתר את מקום התותחן שממנו יצא הרשף ולהעלות את הנתונים על מפה. ביחידת המודיעין של התותחנים בירושלים שירתו מעל עשרה אנשים, ותוך זמן קצר הם הצליחו לאכזן את רוב עמדות התותחנים שירו על העיר. איכוני היחידה שימשו בסיס להכנת רשימת מטרות לאש נגדית יעילה של תותחי היחידה. בכך הצטמצם מאוד, ואולי אף התבטל, היתרון של הלגיון הערבי בארטילריה (נחשולי 2006: 19–20).³⁰

יחידת התותחנים נעזרה בתצפיות קיימות. כך לדוגמה ב־10 ביולי בשעות הבוקר, עם פרוץ קרבות עשרת הימים, בעקבות בקשה לוודא אם מפגיזים את ירושלים מבית נשאיבי בשכונת שייח' ג'ראח שבצפון־מזרח העיר, פנתה תצפית 'כוכב' אל תצפית בית פיקרד 'מאדים', שממנה אפשר לראות טוב יותר את סביבות השכונה.³¹

תצפית אווירית

חיל האוויר התבקש לסייע בתצפיות על אזורים שמחוץ לטווח התצפיות העירוניות, וערך טיסות סיור ותצפית על נתיבי השיירות (גלבר 2000: 143–144). לקראת סיום המנדט ובעקבות החשש מפלישת צבאות מדינות ערב פנו ב־27 באפריל מעציוני (מחוז ירושלים) אל המטכ"ל – אג"ם והשירות האווירי – בבקשה לבצע תצפית אווירית מתמדת על תנועות רכבי האויב מעבר הירדן בכביש ירושלים־גשר אלנבי.³² ב־17 במאי אחר הצוהריים דווח למודיעין עציוני ולידין על גילוי ריכוזי רכב משוריין של האויב בין עטרות לנווה יעקב ובכביש מיריחו בקרבת מעלה אדומים. מטה עציוני ביקש להפציץ את הריכוזים.³³

סיכום

ירושלים, שהייתה אמורה להיות עיר בשלטון בין-לאומי לפי החלטת החלוקה של האו"ם ומעין גשר של שלום בין היהודים לערבים, הפכה עד מהרה למוקד לחימה בין תושבי שתי הקהילות הלאומיות בארץ. ירושלים הנצורה הייתה מוקפת בכוחות אויב כמעט מכל הכיוונים, ואויב פעל גם בתוך העיר. אנשי ירושלים, בסיוע תגבורות מחוצה לה, התגייסו להגן עליה כשהם בונים ומחזקים את כוחה הצבאי תוך כדי לחימה. מגדליה ובתיה הגבוהים של העיר נוצלו אף הם לחיזוק הגנתה ולהצבת תצפיות לגילוי ריכוזי אויביה וכלי נשקם. אנשי התצפיות, שרכשו את ניסיונם תוך כדי הלחימה, סיפקו מידע חיוני יחד עם גורמי המודיעין הנוספים ותרמו תרומה משמעותית להגנתה ולהצלחות הצד היהודי בגזרה זו.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון – א"צ

ארכיון תולדות ההגנה – את"ה

הארכיון הציוני המרכזי – אצ"מ

ארכיון יד טבנקין – אי"ט

עיתונים

על המשמר

הארץ

ראיונות

ראיונות המחבר עם שמעון קורן־וינקלר, 17.8.2005 ו־15.9.2005.

ראיון עם צבי טל, מראיון: משה ארנוולד, 14 באוגוסט 2009.

מקורות משניים

אברהמי ח' 2001. **בהגנה ובח"ן: הלוחמות בירושלים הנצורה במלחמת העצמאות**. תל אביב.

אופיר י' תשכ"ב. **על החומות הארגון הצבאי הלאומי במערכות תש"ח בירושלים**. תל אביב.

אורי א' 1979. **לילדי פרקי זכרונות תרמ"ט-תשכ"ג**. ירושלים.

ארנוולד מ' 2004. **המערכה הצבאית בירושלים במלחמת העצמאות נובמבר 1947-אפריל 1949**. בתוך קדיש א' (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט דיון מחודש**. עמ' 341-388. תל אביב.

בן אריה י' 2011. **ירושלים החדשה בתקופת המנדט**. ירושלים.

- גיחון מ' 2008. ארגון המודיעין הצבאי בירושלים במלחמת העצמאות ותפעולו. **עלי זית וחרב ח:** 446-221.
- גיחון מ' 2010. **מטה מרדכי.** מכבים רעות.
- גלבר י' 2000. **ניצני החבצלת: המודיעין במלחמת העצמאות 1948-1949.** תל אביב.
- ון דר זנדה פ' 2018. **דלתות פתוחות: בראי סיפור חייו של צבי איל, גורלו של העם היהודי מגלות ושואה לתקומה ופריחה.** ירושלים.
- יגודובסקי י' תשנ"ח. **שומר מה מליל.** ירושלים.
- ינאית ר', אברהמי י' ועציון י' תשל"ה. **ההגנה בירושלים: עדויות וזכרונות מפי חברים, ספר שני תש"ז-תש"ח.** ירושלים.
- לאפייר ד' וקולינס ל' 1972. **ירושלים, ירושלים.** ירושלים.
- לאובר מ' תש"ט. **בהתנדב עם.** ירושלים.
- לוי י' 1986. **תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות.** תל אביב.
- לורך נ' תשנ"ז. **היום יפנה: שבעים שנותי הראשונות.** תל אביב.
- לפן א' 1997. **הש": שירות הידיעות, שורשיה של קהילת המודיעין הישראלי.** תל אביב.
- נחשולי ב' 2006. **רטרוספקטיבה.** רחובות.
- פיקרד, ל' תשנ"ו. **מחקר ומעש בגיאולוגיה חלוצית של ארץ ישראל: ציוני דרך בגילוי מיתוהום ואוצרות טבע.** ירושלים.

מקורות נוספים:

גדיש י' ללא תאריך. זיכרונות תותחנים בירושלים, מלחמת העצמאות [לא פורסם]

הערות

- 1 מטכ"ל, אג"ם אל עציוני, גבעתי, אלכסנדרוני, כרמלי, גולני, 15.5.1948, 17:00, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ) 448/48 - 10.
- 2 סקירה הפיקוד הערבי במרחב ירושלים ינואר-מאי 1948, ארכיון תולדות ההגנה (להלן: את"ה), חטיבה 105 תיק 133. סקירה זו כוללת 47 עמודים שבהם 84 שמות מפקדים, מהרמה הגבוהה ביותר עד מפקדי שכונות, כולל תמונות של חלק מהם.
- 3 מבצע 'קלשון', א"צ 150/86 - 106. התיק נכתב כנראה בידי דוד שאלתיאל, שהיה מפקד מחוז ירושלים בעת המבצע.
- 4 סיכום ידיעות על האויב במרחב המערבי, 7.7.48, א"צ 7249/49 - 266.
- 5 הקמ"ד המחוזי אל המג"דים, 15.12.1947, א"צ 2644/49 - 359.
- 6 בן-נון אל מטה הדרום אג"מ חשמונאי, 31.5.1948, א"צ 446/1948 - 1.
- 7 מודיעין מחוז ירושלים אל קמ"נים, מרכז תצפיות, תצפיות, מבצעים מחוזי, 16.11.1948, א"צ 1261/49 - 42.
- 8 ראיונות המחבר עם שמעון קורן-וינקלר, 17.8.2005 ו-15.9.2005.

- 9 דו"ח אג"ם חשמונאי, 31.5.48 תצפית האוניברסיטה, א"צ 1261/49 - 14.
- 10 מודיעין חטיבה אל מסדה מלח, 24.10.1948, א"צ 5440/49 - 8.
- 11 עדות אברהם טמיר (טריינין), ממפקדי גוש עציון. מראיין: יעקב אשד, ינואר ופברואר 1959, א"צ 922/1975 - 290; עדות רמה פלק. מראיין: איתן וצלר, 21.10.2013, פרויקט תיעוד דור תש"ח - עמותת תולדות ישראל, מרשתת: יוטיוב, <https://www.toldotyisrael.org>.
- 12 בן-נון, 30.5.1948, א"צ 1261/49 - 40.
- 13 אוטו פלדמן, מכתבים מכ"ט בנובמבר עד ה' באייר, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ) BK/75314.
- 14 מכמה תצפיות עקבו על מהלך הקרב: שיכון פאג"י, בית החרושת קריר בתל ארזה, מגדל מחלבת תנובה ברחוב יחזקאל ומגדל המים ברוממה. היה ניסיון להתארגן לסייע לשיירה, אך ללא הצלחה. דו"ח על עניין השיירה לעטרות, ללא תאריך, א"צ 840/49 - 235.
- 15 ריאיון עם צבי טל, מראיין: משה ארנוולד, 14 באוגוסט 2009.
- 16 אבנרי, קצין האשמורת, אל ממפקד החטיבה ומפקד מחוז ירושלים, דו"ח מ-17/16 במאי, א"צ 446/48 - 13.
- 17 הצעה לתצפיות מיוחדות במרחב העירוני, צדיק אל חשמונאי, ירקוני דע: מוריה, גולן, הלוי, 12.4.1948, א"צ 553/1950 - 25.
- 18 עדות הלפרין על ידי יעקב אשד 1958-1959, א"צ 922/75 - 291.
- 19 'משקפות החלל כוונו לרמאללה וצפו באויב', **הארץ**, 18.9.2007.
- 20 דיווחי 'כוכב' לחשמונאי, יולי 1948 א"צ 1621/49 - 40.
- 21 ד.ז. [דוד זיצ'ק] כוחות מצבת אויב בגזרות השונות של הבסיס כוכב 28.10.1948, א"צ 6774/49 - 147.
- 22 חשמונאי/צדיק אל שדמי [גדוד מוריה], דרומי [גדוד מכמש], 12.2.1948, אזור הבטחון של הר.א.פ., א"צ 553/50 - 122.
- 23 אבנר אל הלוי, דו"ח תפישת בית החולים האיטלקי תחנת השידור ומגרש הרוסים ביום שישי 14.5.48, א"צ 2644/49 - 312.
- 24 'יומן ירושלים, 14 במאי', **על המשמר**, 26.5.1948; דיווח אג"מ/חשמונאי, 14.5.1948, 21:30, א"צ 500/48 - 34.
- 25 דו"ח עמדת תצפית במנזר סן סימון מיום 13.7.48, א"צ 840/1949 - 164.
- 26 דוד כהן קמ"ן גד' 161 אל מודיעין מחוז ירושלים, 10.1.49. א"צ 7249/49 - 266.
- 27 חוליית תצפית רמת רחל, 24.10.1948, א"צ 1261/1949 - 42. חברי החולייה הנוספים: חנניה כהן, ואלטר הופהויזר ומאיר סומך.
- 28 עדויות ברוך בן ענת וגדעון שריג, מראיין: אורי מלשטיין, ארכיון יד יצחק טבנקין (להלן: אי"ט).
- 29 גדיש י', ללא שנת הוצאה. זיכרונות יצחק גדיש - תותחנים בירושלים. לא פורסם.
- 30 שם.
- 31 דיווח על טופס תצפיות מכוכב 10.7.48, א"צ 1261/49 - 40.
- 32 עיצוני אל אג"ם, ש.א. תל אביב, 27.4.1949, 10:55, א"צ 5440/49 - 22.
- 33 חשמונאי/עיצוני אל ידין, 17.5.1948 (ללא שעה בהמשך למברק קודם שנשלח ב-17:50), א"צ 5440/49 - 40.